

ВІДГУК

офіційного опонента Кожолянко Олександра Георгійовича
на дисертацію Темченка Андрія Івановича

«Традиційні магічно-лікувальні практики: антропологічний дискурс та семантичні трансформації»,

поданої до захисту на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 - етнологія

Ступінь актуальності теми дисертації

Тема дисертаційного дослідження Темченка А.І. «Традиційні магічно-лікувальні практики: антропологічний дискурс та семантичні трансформації» має вагомe наукове і суспільне значення, оскільки стосується вербально-акціональних практик, які є складовою народної медицини, легітимність якої підтверджено Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». Зокрема у статті 74 Закону зазначено, що цілительські практики «усталені в народних традиціях» і «рунтуються на досвіді багатьох поколінь людей». Однак поряд з цим зазначено, що цілитель має відповідати кваліфікаційним вимогам і мати спеціальний дозвіл, вданий органом виконавчої влади. Відповідна ситуація сприяє виникненню численних знахарів, які пропонують послуги на тлі удорожчання соціальних стандартів. В дисертації Темченка А.І. висвітлюється обрядова семантика лікувально-обрядових текстів що практикуються сучасними знахарями, діяльність яких набула значного поширення в кінці ХХ – поч. ХХІ ст. і зумовлена соціальними факторами (с.57). В цьому аспекті робота може бути цікавою не лише для етнологів, які досліджують явища традиційної культури, але фахівцям інших наукових галузей, зокрема соціології, права, медицини.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Вивчення дисертації, автореферату, монографії та публікацій Темченка А.І. дає підстави стверджувати, що методологія дослідження, положення, висунуті на захист (с. 27-28), розширені резюме до розділів і підрозділів (с.58, 87, 98, 130, 138, 149, 210, 234, 269, 286, 293, 302, 310, 322, 326, 330, 360) загальні висновки (с. 362) є достовірними і обґрунтованими. Зокрема автор застосовує системний підхід до вивчення лікувально-обрядових текстів, залучає нестандартні підходи, зокрема метод концентричних кіл (с. 65), упроваджує специфічну термінологію, що дозволяє розширити спектр дослідження. Логіка будови дисертації базується на тезі про те, що лікувально-обрядові тексти є комплексним культурним явищем, тому поняття «текст» у дисертації трактується ширше і стосується вербального, акціонального і частково соціального компонентів традиційного лікування (с. 67-68), що поглиблює межі і логіку наукового дискурсу.

На мою думку, Темченко А. І. вирішив поставлені завдання, що було досягнуто запровадженням нестандартного підходу для етнологічних досліджень, реалізованого у вигляді вивчення матеріалу з погляду змісту і форми (с. 67), що визначило провідні методи дослідження. Втілення цієї ідеї відбувається шляхом використання широкої аналітичної і джерельної бази з достатньою географією, цитуванням значної кількості праць із суміжних наукових напрямів (список використаної літератури становить 690 позицій, застосування оригінальної методології, запозиченої з лінгвістики, фонології, психології і літературознавства.

Окремої уваги заслуговують висновки дисертації, які стосуються історії, міфології і семантики лікувально-обрядових текстів. Важливими є думка автора щодо сугестивних властивостей замовлянь, які доведено на прикладі аналізу їхньої онтології і морфології (фонології, лексики і синтактики). Встановлено, що формотворчі засоби виконують важливу смислотворчу функцію, тому утворюють бінарні опозиції (розділи 4.1-4.2). Реалізація тексту на рівні звукової організації дублюється його образною структурою,

що підтверджується на прикладі глибинного аналізу, визначення часових, просторових і числових семантичних кодів.

Спроба відтворення лікувально-обрядового пратексту поглиблює наукову проблематику і спонукає до її розширення, зокрема вивчення етіології міфу, елементів суспільної організації, релігії, звичаєвого права давнього і частково сучасного населення України. Важливою ознакою дисертації є застосування, запозиченого з натурології і філософії, антропного принципу, згідно з яким якості окремого індивіда проєктуються не лише на етнос в цілому (в дисертації поняття «традиційна культура»), але на оточуюче середовище і космос в цілому. В контексті антропності ефективним виявляється метод аналогій, що у свій час застосовувався представниками міфологічної і психологічної шкіл.

Перелічені вище відомості свідчать про відповідність предметної спрямованості дисертаційного дослідження паспорту наукової спеціальності 07.00.05 – етнологія.

Достовірність, наукова новизна та практичне значення отриманих результатів

Автором дослідження опрацьовано значну кількість фактичного матеріалу, на основі якого здійснено теоретичні висновки щодо реконструктивних елементів лікувально-обрядових практик. Проведені дослідження дають змогу відтворити елементи міфології, релігійних уявлень, суспільної організації населення України (2.1, 2.2, 3.1 – 3.4), а також трансформативні моделі альтернативної медицини в сучасному світі (4.3).

Основні результати дослідження, які становлять наукову новизну, полягають в наступному:

- уперше у вітчизняній етнологічній науці здійснено спробу ґрунтовного комплексного вивчення лікувально-обрядових текстів;
- дисертаційна робота є міжгалузевим дослідженням, оскільки виконана на перетині декількох гуманітарних галузей, зокрема філософії, історії,

психології, археології, культурології, фонології, лінгвосеміотики, ситактики, літературознавства,

- автор уперше застосував дворівневе вивчення міфологічної семантики лікувального обряду як тексту культурі. Зокрема на першому рівні досліджено смислові парадигми лікувальних текстів в історичному контексті, відтворено архаїчні значення ключових мотивів і образів, встановлено їхній зв'язок з індоєвропейською міфологією. На другому рівні вивчається фонологія, обрядова лексика і синтактика замовляння, що трактується одночасно як засіб формо- і міфотворення;

- на прикладі звукової, ритмічної і синтаксичної організації, розглянуто сугестивні властивості лікувально-обрядових текстів, створено інтерпретативні зразки трактування семантики фонетичної структури окремих мотивів і образів.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані з практичною метою, а саме: підготовки наукових статей і монографій, аналітичних довідок, виконання магістерських і дисертаційних робіт, розробки лекційних курсів з етнології, філософії і культурології для слухачів другого (магістерського) і третього (освітньо-наукового) рівнів спеціальностей 031 Релігієзнавство, 032 Історія та археологія, 033 Філософія, 034 Культурологія, 035 Філологія.

Повнота викладу основних положень дисертації в опублікованих працях

Опубліковані роботи Темченка А.І. відповідають вимогам постанови КМУ від 24 липня 2013 р. № 567 щодо порядку присудження наукових ступенів. За темою роботи дисертант опублікував 33 статті у фахових виданнях, у тому числі наукових часописах, які включені до міжнародних наукометричних баз, 4 наукових виданнях іноземних держав. Кількість одноосібних наукових монографій – 3, де цілком відображені основні результати дисертаційного дослідження.

Рукопис дисертації, автореферат та їхнє оформлення, кількість публікацій та повнота відображених результатів дисертаційного дослідження відповідають чинним вимогам.

Оцінка змісту дисертації, її завершеності та відповідності встановленим вимогам

У вступі автор зазначає про причини, що спонукали до відродження цілительських практик в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст., обґрунтовує також актуальність дисертації, визначає мету і завдання роботи, окреслює хронологічні і географічні межі дослідження (с. 24-31).

У першому розділі дисертації «Магічно-лікувальні практики і міфо-фольклорна традиція» детально класифіковано історіографію питання, створено примірний покажчик джерел і літератури, присвячений лікувально-обрядовим практикам. Заслуговує на увагу те, що Темченко А.І. буде перший розділ за хронологічним принципом. Це дозволяє розглядати становлення і розвиток наукової думки щодо міфології лікування. Ґрунтовно проаналізовано також зарубіжні дослідження, присвячені вербальним магічним практикам. У процесі роботи над дисертацією опрацьовано значну кількість джерел, аналіз яких складає другий підрозділ першого розділу, в тому числі періодичних видань кінця ХІХ – поч. ХХ ст., матеріалів експедиційних і приватних польових практик, архівних записів з рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, музейних колекцій, альбомів, щоденників тощо. У третьому підрозділі першого розділу описано методи дослідження лікувально-обрядових текстів. На особливу вагу заслуговує апробація методів, запозичених з інших гуманітарних галузей, зокрема з філософії, мовознавства і літературознавства.

Другий розділ дисертації «Семантична онтологія і образна система лікувально-обрядових текстів» присвячений міфології замовлянь, а саме реалізації антропного принципу дослідження. У першому підрозділі першого

розділу «Антропологічний дискурс замовляння» висвітлено комплекс питань, присвячених символічному співвідношенню людського тіла з елементами всесвіту, що зумовлює його структуру. В підпункті «Моделювальні властивості тіла» (с. 71) порівнюються принципи організації людського тіла, природного середовища, суспільного устрою з міфологічними уявленнями. Цікавим є порівняння етнографічного й археологічного матеріалів, внаслідок чого здійснено спробу реконструкції семантики ритуальних жертвоприношень і поховань (с.80-82). Генетичним продовженням є другий підпункт, присвячений анімістичним культам, що ґрунтувалися на вірі у триєдність людської душі і тіла. Автор роботи зазначає, що в міфологічних текстах кожна з трьох душ розміщувалася в окремих частинах тіла – голові, грудях і животі (с. 89-90). Рудименти давніх анімістичних вірувань відбилися в лексичному матеріалі на прикладі іменників з префіксом «па» (с. 93). У наступних підпунктах здійснюється аналіз структури людського тіла як моделі міфологічної картини світу. Дисертантом описано головні тілесні компоненти, які вважалися ключовими в міфологічних системах індоєвропейських народів. Центральним елементом виступає верх тіла або голова, яка виконує функцію знаку. Встановлено, що голова як символ об'єднує численні значення, внаслідок чого утворює окремий дискурс і презентує потрібну структуру міфологічної картини світу. Кожен її елемент асоціюється з окремими рівнями, за допомогою яких систематизується тілесна організація і пов'язані з нею світоглядні категорії – знання, відчуття і фізіологія тіла.

Наступним компонентом міфологічної антропії є семантична пара «серце-кров», на прикладі якої демонструється чуттєвий і комунікативний принципи організації міфологічного всесвіту. Темченко А.І. зазначає, що у контексті лікувально-обрядових текстів образ серця утворює бінарну опозицію «тіло-душа», друга частина якої асоціюється з тіньовими аспектами міфологічних об'єктів, які стосуються семантики потойбічного і реалізуються в лексичних формах з префіксом *па*. Система дуальних

відношень доповнено образом серця, який реалізується в межах бінарної системи, позначеної прикладками «червоне, гаряче, рухоме, солодке». На думку автора, домінантним значенням виступають значенням з коренем *яр*, як знаку природної сили (с. 129-130).

У підпункті «Дуально-опозиційна символіка тілесного низу» дисертант вивчає лексико-семантичні аспекти тілесного низу, які коливаються в діапазоні «позитивний-негативний». Перша частина ототожнюється з процесами запліднення і народження, другий елемент, що діє в межах «негативного» асоціюється з виведенням нечистого, тобто знищення хвороби. Автором встановлено, що запліднення, народження генетично пов'язані з землеробськими культурами, зокрема засіванням і зволоженням, натомість надмірна кількість вологи стимулює зворотні процеси, тому порівнюється з безпліддям (с. 133-134).

Наступний підпункт присвячено міфології кістяка, образ якого так само варіюється в межах опозиції «живий-мертвий». Притаманною ознакою відповідних текстів є те, що кістяк «свого» покійного може мати позитивне значення і використовуватися в лікувальних обрядах зцілення поламаної кістки, що пояснює походження культу мощів (с.145). В міфологічній картині світу вселенським кістяком виступає скеля (варіант камінь, дерево), що використовується в імітативній лікувальній магії.

У підрозділі 2.2. «Міфологія рахування в магічно-лікувальних практиках» здійснено спробу реконструкції міфології числа в лікувально-обрядових текстах. Темченко А.І. зазначає, що операції з числами є елементом магічних дій, в результаті яких відбувається знищення хвороби або упорядковується ушкоджене тіло, що мислиться як формульна числова пропорція. Автор доходить висновків, що число є способом обліку «свого» і засобом вилучення «чужого». Паралельно процес рахування є суцільним потоком, тому не диференціює дійсність на позитивне і негативне, в чому проявляється його філософська діалектика (с. 151-153).

В лікувально-обрядових текстах розрізняються парні і непарні числа, які виконують різні магічні функції. Поряд з рахуванням автор досліджує семантику кожного числа натурального ряду і доводить, що в лікувально-обрядових текстах найчастіше застосовуються числа: нуль, один, два, три, чотири, п'ять, сім, дев'ять, дванадцять, двадцять сім, сімдесят сім і сто (с. 160, 162, 172, 176, 180, 186, 192, 197). Важливою особливістю міфології числа є його прив'язаність до певних образів, які є архетипними символами, що дозволяє розглянути символіку рахування в діяхронній ретроспективі.

У третьому розділі «Хронотоп лікувального міфу» предметом вивчення є текстові значення часу і простору. «Смислові категорії часу і метачасу» розглядаються Темченком А.І. в підрозділі 3.1. На думку автора, у традиційній культурі існує поняття сакрального часу, що залежить від психічного і фізичного станів суб'єкта. Метою магічного лікування є повернення хворого у «свій» час або ритуальне програвання ситуації творення першого міфологічного часу (с. 210). Внаслідок цього в обряді створюються зразки для наслідування, інваріантами яких є рух небесних світил і образи сакральних покровителів.

Семантику простору лікувального обряду розглянуто у підрозділі 3.2. Автор акцентує увагу на головних просторових константах – центрі і периферії, межі яких можуть мати периметральні або округлі форми. Важливими є також перерахування елементів ландшафту, що виконують обрядову функцію, оскільки в такий спосіб упорядковується розбалансований хворобою простір. Смисловим елементом просторової організації лікувального обряду виступає сюжет подорожі, який трактується як вихід за межі «своєї» території і пояснює ставлення в традиційній культурі до верстви подорожніх людей – чумаків, кобзарів, мандрівних дяків (с. 273). Структура вертикального простору міфологічної картини світу дублює сюжети етіологічних міфів і складає три рівні, де верхній і нижній утворюють бінарну опозицію. Середній рівень поділений на «сектори», які

також є елементами смислових протиставлень «культурного» і «природного».

Місце людини в просторовій організації міфу реалізується у підпункті 3.2.2. «Семантика просторово-тілесної організації тексту», де висвітлено семантику тілесних розташувань, зокрема лежання, сидіння, стояння (с. 276). Рудименти тотемних вірувань досліджено у підрозділі 3.3. «Бестіарний код лікувального дискурсу», в якому висвітлено «тваринну» реалізацію міфологічної бінарності «життя-смерть». Дослідження здійснюється на прикладі протиставлення образів півня і ворона (с. 287), птаха і змії (с. 294).

У підрозділі 3.4. «Сон і сновидіння: міфоритуальна інтерпретація і обрядове значення» досліджено семантику сновидіння як культурного феномену, а також його роль у лікувально-обрядовій практиці. Автор зазначає, що у міфології сон сприймається як засіб містичного обміну інформацією між «цим» і «тим» світами (с. 308, 310-311). Сюжети окремих сновидінь нагадують мономіфи індоєвропейських народів про подорож, складовими елементами якого є зустріч і діалог з пращуром або сакральним покровителем, внаслідок чого реалізується ситуація правильного вибору.

Четвертій розділ дисертації «Семантична морфологія лікувально-обрядового тексту як вербальна функціональна структура» присвячено фонетичній і ритмічній організації замовляння. Зокрема в підрозділі 4.1. «Фонетичні особливості лікувальних текстів» вивчається роль голосних звуків у формуванні, смислового наповненні й емоційному сприйнятті замовлянь. Темченко А.І. зазначає, що за допомогою голосової модуляції відбувається уніфікація мовленнєвої експресії обряду шляхом вживання фіксованої кількості сильних і слабких голосних. Автор виділяє також окремі шаблони, які формують лікувально-обрядовий текст (с. 322-323).

В наступному підпункті досліджено комбінації приголосних звуків, зокрема сполучення *ст*, що є основою для творення понять зі значенням статичності, що протиставляється поняттям із семантикою течії, в кореневій організації яких вживається приголосний *ч* (с. 325). Знаковими, на думку

дисертанта, є опозиції дзвінких і глухих приголосних, зокрема в текстах від переляку, уроків, переполоху, де глухі виконують функцію звукових медіаторів заспокоєння.

Вивчення обрядового звукопису завершує підрозділ, де розглянуто семантику звуконаслідувань (с. 326-327), зокрема вокативних конструкцій «угу», «ого», «агу», «гей», що виконують звукові функції медіаторів, за допомогою яких встановлюється зв'язок з тотемними істотами, а також стверджують присутність людини в середовищі дикої природи.

У підрозділі 4.2. «Ритм у лікувальних обрядових текстах: міфологія дискурсу і семантика образної системи» висвітлено значення ритму в лікувально-обрядових текстах, який є засобом кодування, зашифрованої в тексті міфологічної інформації. На думку автора, в контексті етіології обрядові ритми є проєкцією «першого ритму», втіленого в словесних повторах і смислових наголосах, що формують ритміко-звукову «матрицю» замовляння (с.333).

В останньому підрозділі «Сучасні аспекти функціонування лікувально-обрядових текстів» розглянуто трансформацію лікувально-обрядових текстів в сучасній культурі, яка має декілька форм реалізації. Використання архаїчних практик стає потрібним для винайдення психологічних технік релаксації. Інший вектор стосується комерціалізації культури, і як наслідок, деміфологізації сакральних технік.

У висновках сформульовані загальні результати дисертаційного дослідження та представлено ключові положення, що виносяться на захист. Зокрема: визначені основні етапи дослідження лікувально-обрядових текстів; обґрунтовано доцільність застосування антропного принципу; визначено головні напрями і методи наукового пошуку (історико-типологічний і лексико-фонетичний); окреслено моделювальні властивості людського тіла; виділено асоціативні пари, що діють в межах співвідношення «тіло-космос»; встановлено семантику жертвоприношень; реконструйовано вірування про «тілесну душу»; відтворено міфологічні значення образів голови, серця,

крові, кістяка і тілесного низу; досліджено смислові аспекти рахування і числа в лікувальних практиках; вивчено семантику обрядового часу і простору; описано значення снів і сновидінь в процесі магічного лікування; досліджено роль фонетичних, тонічних, лексичних і синтаксичних засобів творення обрядового тексту; реконструйовано значення ритміки окремих мотивів лікувально-обрядових текстів.

Зауваження та дискусійні положення щодо змісту дисертації

Позитивно оцінюючи дисертацію Темченка А.І., вважаю за необхідне зазначити деякі дискусійні положення та зауваження до роботи.

По-перше, у розділі 1.3. «Методологічні засади дослідження» остаточно не розмежовано поняття, що визначають предмет дослідження, зокрема «замовляння», «лікувальний текст», «лікувально-обрядовий текст».

По-друге, у дисертації відбувається дублювання прикладів автохтонних текстів, на які посилається автор в різних розділах роботи.

По-третє, у підрозділі «Просторова організація лікувального обряду», де досліджено семантику подорожі, замість терміну «мотив» доцільніше було б упровадити поняття «мономіф», введеного до наукового обігу Дж. Кемпбеллом;

По-четверте, дискусійною видається думка автора про існування лікувальних прототекстів або лікувально-обрядової протомови, яка стала основою для творення фонетики і лексики лікувально-обрядових текстів.

По-п'яте, незважаючи на те, що «Список джерел та літератури» є доволі розгорнутим (690 позицій) і презентує солідні вітчизняні та зарубіжні видання в галузі етнології, автору бракує посилань на часопис «Листок» за 1892 рік, де вміщено публікацію професора Санкт-Петербурзького університету, дослідника історії Закарпаття Олексія Петрова «Угорско-русские заговоры и заклинания начала XVII века»), праці Антона Онищука (Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. Матеріали до української етнології. Львів, 1909. Т. 11. Ч. 2. С. 1-139), а також І. Бодяньського

(Бодянский И. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень магистра философского факультета первого отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: «Типография Николая Степанова», 1837. 154 с.).

Проте висловлені зауваження мають переважно характер побажань щодо подальших наукових досліджень автора і не ставлять під сумнів загальну позитивну оцінку дисертації.

**Висновок про відповідність дисертації вимогам Порядку
присудження наукових ступенів і присвоєння звання старшого
наукового співробітника**

Дисертаційна робота є завершеним, самостійним і новаторським дослідженням, в якому отримано нові науково обґрунтовані результати, що вирішують низку теоретичних завдань і пропонують шляхи її практичного втілення.

Дисертація «Традиційні магично-лікувальні практики: антропологічний дискурс та семантичні трансформації» відповідає вимогам пунктів 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України №567 від 24 липня 2013 року, а її автор Темченко Андрій Іванович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія.

Офіційний опонент

Доктор історичних наук

О.Г.Кожолянко

Підпис О.Г.Кожолянко засвідчую

Начальник відділу кадрів ІППОЧО

М.П. Дранович